

Ferenczi Ilona

A graduálkutatás története

Az elmúlt másfél évszázadban különböző intenzitással folyt a magyar nyelvű graduálok kutatása és feldolgozása. Azokról a XVI–XVII. századi kéziratos és nyomtatott protestáns liturgikus könyvekről van szó, melyek a középkorból örökölt, latin nyelvről magyarra fordított himnuszokat, zsoltárokat, antifónákat és egyéb —főként a vesperához tartozó— liturgikus tételeket őrizték meg.¹ Bár a reformációnak az anyanyelvű liturgiát szorgalmazó törekvése nyomán a latin nyelvű gregorián tételek egy részét Közép-, Nyugat- és Észak-Európában anyanyelvre fordították, ilyen széleskörű, szerteágazó és tudatos kéziratos terjesztés, mint nálunk, sehol másutt nem figyelhető meg a reformáció tanait követő országokban.² Így tehát a református, evangélikus és unitárius graduálokkal egy sajátos magyar liturgikus könyvműfaj jött létre a XVI–XVII. században.

A XVI. századból néhány magyar nyelvű liturgikus emléket ismerünk, melyek közül legfontosabb Huszár Gál két énekeskönyve (1560/61, valamint 1574). Ezeket megelőzően valószínűleg csak egy-egy nagyobb ünnepre készítették, fordítottak gregorián tételeket.³ A graduálok fénykora a XVII. század első felére esik, amikor —a fennmaradt forrásokból, az irodalmi adatokból következtetve⁴— közel félszáz graduált szerkesztettek és másoltak. A XVII. század vége felé bekövetkezett események miatt az erejét veszített protestáns egyházakban a graduálok teljesen kimentek a használatból. A XIX. század közepétől újból érdeklődéssel fordultak ezek felé az elfeledett protestáns liturgikus énekeskönyvek felé. Mi most —nagyjából az időrendet is szem előtt tartva— a graduálkutatás történetét követjük végig.

Ferenczi Ilona zenetörténész (Budapest), a MTA Zenetudományi Intézetének főmunkatársa, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem docense.

¹ Rövid összefoglalásukat lásd Ferenczi Ilona: „Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1985. 61–71.

² A német nyelvű gregorián tételekről a liturgikus használat és műfajok szerint készült összefoglalás: *Der Altargesang, 1. Teil. Die einstimmigen Weisen*. Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik. (Nach den Quellen hrsg. von Konrad Ameln, Christhard Mahrenholz und Wilhelm Thomas unter Mitarbeit von Carl Gerhardt.) I. Band. Göttingen 1941. A cseh gregorián egy mise- és zsolozsmatételeket tartalmazó nagyszabású nyomtatványban tanulmányozható, melynek kiemelkedő hűsvéti tételéről ld. Ferenczi Ilona: „Angaben zum «Cum rex»-Tropus «Triumphat» und zum Gesang «Singen wir Heut mit gleichem Mund»”, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* XXXIII (1991) 191–201. Néhány szlovák gregorián tétel megjelent a Cithara Sanctorum (1636), valamint a szlovák Cantus Catholici (1655) énekeskönyvekben, ld. Burlas—Fišer—Horejš: *Hudba na Slovensku v XVII. storočí* [Zene a XVII. században Szlovákia területén]. Bratislava 1954. (Tanulmányok és kottamelléklet).

³ Egy ilyen ünnepi liturgiáról számol be Dobszay László: „A magyar Graduál-irodalom első emléke”, *Magyar Könyvszemle* IIC (1982) 100–112.

⁴ Lásd az 1636-ban Gyulafehérvárott megjelent Öreg Graduál előszavát!

1) A graduálokkal legelőször nem a zenészek, nem a liturgia iránt érdeklődők, hanem az irodalomtörténészek foglalkoztak. A XIX. században a nemzeti mozgalmak erősödésével a régi irodalmi emlékek feltárását is szorgalmazták. Széleskörű anyaggyűjtést végeztek, melynek nyomán már 1835-ben ismertté vált a Gyulafehérvárott őrzött Batthyány graduál.⁵ A kutatási eredményeket tanulmányokban, irodalomtörténeti munkákban foglalták össze.⁶ A század végén és a XX. század elején több kisebb cikk és tanulmány született a liturgikus énekeskönyvekről.⁷ Horváth Cyrill a graduálhymuszok szövegének eredetét vizsgálta és összehasonlította azokat az alapul vett latin nyelvű himnuszokkal, valamint a XV. század végén és a XVI. század első felében másolt kódexek himnuszfordításával.⁸

2) A reformkor nyelvújító törekvéseivel egyidőben a régi magyar nyelvemlékek iránt is megnőtt az érdeklődés. Az 1838-ban megindult és hamar derékba tört vállalkozás, a *Régi Magyar Nyelvemlékek* a XIX. század végén a *Nyelvemléktár* sorozattal folytatódott, melyben a —tévesen 1563-ra datált— Batthyány graduál szövege is megjelent.⁹

3) A XIX. század végén, a XX. század első évtizedeiben a graduálokat több kutató felekezeti szempontból vizsgálta. A magyar nyelvű liturgikus könyvekben olyan magyar ősforrást láttak, mely méltón reprezentálja saját egyházuk énekkincsét. Ennek az objektivitástól eltávolodott szemléletnek esett áldozatul a legelsőnek vélt graduál, a Batthyány graduál: ezt az énekeskönyvet a római katolikus, a református, sőt az unitárius egyház kutatói is magukénak vallották.¹⁰

⁵ Horvát István: „A Magyar Nyelv régi Maradványairól. XV-dik Század”, *Tudományos Gyűjtemény* XIX (1835) 83–108.

⁶ Lásd Toldy Ferenc: *Az ó- s középkori magyar nemzeti irodalom története* I–II. 3. kiadás. Pest 1862.; uő.: *A magyar költészet története*. 2. kiadás. Pest 1867.

⁷ Kálmán Farkas: „A Kámáncsai [!] énekes könyv”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* I (1879) 572–577.; uő.: „A debreczeni Graduálok”, *Debreczeni Protestáns Lap* II (1882) 26–27., 63–64., 74–75.; Erdélyi Pál: „Egy régi gráduál (Kerekes Ábel levele)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* I (1891) 323–325.; Barla Jenő: „Írott énekgyűjtemények (kódexek) a XVII. századból”, *Protestáns Szemle* XII (1900) 325–344.; Harsányi István: „A csepregi graduál”, *Irodalomtörténeti Közlemények* I (1912) 110–112.

⁸ Horváth Cyrill: „A Batthyány-codexről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* XV (1905) 129–148., 257–292.; uő.: „Még egyszer a Batthyányi-kódexről”, *Egyetemes Philológiai Közöny* XXXII (1908) 244–245.

⁹ *Régi Magyar Codexek. Lobkowitz codex. Batthyányi (!) codex. Czech codex.* Közzéteszi Volf György. Budapest 1890. [Nyelvemléktár. Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok. XIV. kötet.]

¹⁰ Kálmán Farkas: „A Batthyány Codex”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXVI (1883) 31. sz., 996–1003.; Volf György: „A Batthyányi Codex irodalomtörténeti és liturgiai fontossága”, *Egyetemes Philológiai Közöny* XIV (1890) 174–192.; Kanyaró Ferenc: „A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál”, *Egyetemes Philológiai Közöny* XXXI (1907) 897–911.; Kardos Albert: „Unitárius graduál-é a Batthyányi-kódex?”, *Egyetemes Philológiai Közöny* XXXII (1908) 82–83.; Borbély István: „A legrégebb unitárius templomi énekeskönyvek”, *Egyetemes Philológiai Közöny* XXXVII (1913) 170–180.; Seprődi János: „A Batthyány-kódex jelentősége”, in *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1912 október 12–14. napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve*. Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár 1913. 132–140.

4) A XIX. század végi és XX. századi német liturgikus mozgalmak hatására néhány magyarországi evangélikus lelkész is érdeklődéssel fordult a reformáció liturgiájának gyökerei, az ősforrások felé. Emellett azt is fontosnak tartották, hogy olyan országok liturgiájával foglalkozzanak, amelyek a reformáció óta megtartották liturgiájukat, s ezt lehetséges mintának tartották a hazai liturgia megújításának folyamatában.¹¹

5) Az 1950-es és 60-as években a szerzetesrendek feloszlatása, illetve az egyházi vezetés kényszerű döntése miatt állásuktól megfosztott vagy az egyházi élet periferiájára szorult lelkészek, papok, szerzetesek közül sokan kutatói állásban helyezkedtek el vagy nyertek megbízást a Széchényi könyvtárban, ill. a Magyar Tudományos Akadémián. Közéjük tartozott Csomasz Tóth Kálmán és Bárdos Kornél, akik az MTA felkérésére évtizedeken át foglalkoztak a XVI–XVIII. század zenéjével, valamint Schulek Tibor és Botta István, ők az énekeskönyvek és graduálok irodalomtörténeti vonatkozásait kutatták. A Magyarországi Református Egyház számára szerkesztett énekeskönyv¹² kiadása után Csomasz Tóth Kálmán a XVI. század magyar dallamait gyűjtötte össze.¹³ A magyarra fordított gregorián eredetű dallamok ebből a gyűjteményből kimaradtak, így a sok esetben gyülekezeti énekké vált himnuszok egy része (valamint egy-két kivétellel az antifónák többsége, ill. a többi liturgikus műfaj).¹⁴ Ugyancsak az ötvenes években készítette el az első tanulmányt az Eperjesi graduálról Bárdos Kornél és Csomasz Tóth Kálmán,¹⁵ melyben a himnuszok, a népelemek és a graduálokban egyébként sehol máshol elő nem forduló többszölamú tételek kerültek középpontba.¹⁶

Schulek Tibor elsősorban a strófikus énekek eredetével, szövegük változásával és vándorlásával foglalkozott. Eközben a kezébe került graduál-vonatkozású adatokat is hasznosította. Így szentelt figyelmet Kálmáncsehi Sánta Márton reggeli énekléseinek, a primáskönyvnek abban az időben, amikor csak másodlagos adatokra támaszkodhatott, mivel Huszár Gál első énekeskönyve még nem volt ismeretes.¹⁷ Botta István, aki az 50-es években Sulyok Imrével együtt zsolttáros istentiszteleteket vezetett a kelenföldi gyülekezetben, Huszár Gálról, a XVI. század sokoldalú egyéniségéről készített monográfiát.¹⁸

¹¹ Lásd Jánossy Lajos: *Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon*. Budapest 1932.; Járosi Andor: „A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak”, *Theológiai Szemle* VIII (1932) 442–487.

¹² Próbakiadás 1948, megjelent 1950-ben.

¹³ Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I. Budapest 1958.

¹⁴ Hasonlóan nem kerültek be a későbbi magyar nyelvű gregorián tételek a XVII. század dallamai közé sem. Lásd Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára II. Budapest 1970.

¹⁵ A graduál kórustételeit ezt megelőzően Gárdonyi Zoltán ismertette röviden. A graduál újbóli felbukkanása nem jelentett volna akkora nagy szenzációt, ha az 1882-es Iparművészeti kiállításon bemutatott Batthyány graduál mellett az Eperjesi graduálra is felfigyeltek volna. Ld. *Könyvkiállítási emlékek*. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. A „Könyvkiállítási Kalauz” 2. bővített kiadása. Bp. 1882.

¹⁶ Bárdos Kornél — Csomasz Tóth Kálmán: „Az Eperjesi Graduál I. Gregorián kapcsolatok II. Kórusok és népelekdallamok”, in *Zenatudományi Tanulmányok* VI. Budapest 1957. 165–198., 199–264.

¹⁷ Schulek Tibor: „Az első magyar bibliográfiáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* LXI (1957) 372–375.

¹⁸ Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Budapest 1991.

6) Csomasz Tóth Kálmán és Bárdos Kornél kutatásai a továbbiakban elsősorban egy-egy liturgikus műfajra és a graduáltételek zenéjére irányultak. Kettejük együttes munkájával készült tanulmány a protestáns graduálok himnuszairól.¹⁹ Csomasz Tóth Kálmán a 60-as években a graduálok keletkezésével és a zsolttárok eredetével foglalkozott,²⁰ majd az újonnan felfedezett Huszár Gál énekeskönyv dallamaival egészítette ki a XVI. század dallamainak tárházát.²¹ Halála után jelent meg a *Magyarország Zenetörténete* kézikönyv II. kötetéhez írt tanulmánya a graduálokról.²² Bárdos Kornél egy sajátos műfajjal, a passióval, illetve az azt tartalmazó könyvműfajjal, a passionáléval foglalkozott.²³ (Bár több graduálunk tartalmaz passiót s egyéb nagyheti kiegészítő tételeket, fordítva ez nem figyelhető meg: a XVIII. században lejegyzett és használt passionálékban már csak a nagyheti tételeket, a litániát, a lamentációkat, valamint magát a passiót találjuk.)

7) Az 1950-es, 60-as és 70-es években Czeglédy Sándor személyében összekapcsolódtak az egyház- és várostörténeti, valamint a himnológiai vizsgálatok. Czeglédy először a debreceni Nagykönyvtárban őrzött református liturgikus énekeskönyvek, a Spáczay, az Óvári és a Bélyei graduál, majd az ún. testvérgraduálok (Batthyány-Ráday-Óvári graduálok) eredetét kutatta. Himnológiai tevékenysége a Debrecenben kiadott énekeskönyvekre és tartalmuk vizsgálatára terjedt ki.²⁴ Mások a református istentisztelet történeti kialakulását és jelenkorig végbement változását tanulmányozták.²⁵

¹⁹ Bárdos Kornél — Csomasz Tóth Kálmán: „A magyar protestáns graduálok himnuszai”, in *Népzene és Zenetörténet* III. Budapest 1977. 134–256. A közölt himnusz dallamok értékelése után szükség lenne egy revideált kiadásra. Vö.: Ferenczi Ilona: „Zenei helyesírás és «variálás» a 16–17. századi graduálokban”, *Zenatudományi Dolgozatok* 1988. 61–71.

²⁰ Csomasz Tóth Kálmán: *Adalékok a magyar graduálok időrendjéhez. A magyar graduálok zsolttárainak és passióinak kapcsolatai*. Kézirat. Budapest 1960. [MTAK Kézirattár, 162/I. oszt., 166/I. oszt.]

²¹ Csomasz Tóth Kálmán: „Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége”, *Magyar Zene* XXII (1981) 176–208.; uő.: „Huszár Gál újabban felfedezett énekeskönyvének tanulságai”, *Confessio* VI (1982) 4. sz. 50–59.

²² Csomasz Tóth Kálmán: „A zene szerepe a liturgiában. Gyülekezeti és graduális éneklés. Magyar evangélikusok ... Reformátusok” (Egyházi zeneélet c. fejezetben, Protestáns Egyházak c. alfejezet), in *Magyarország Zenetörténete* II. 1541–1686. Szerkesztette Bárdos Kornél. Budapest 1990. 186–199., 202–205.

²³ Bárdos Kornél: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen, 15. bis 18. Jahrhundert*. Budapest 1975. [Musicologia Hungarica 5]

²⁴ Czeglédy Sándor: „A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár írott graduáljai”, *Református Egyház* IX (1957) 265–270.; uő.: „A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója”, *Magyar Könyvszemle* LXXVII (1961) 247–263.; uő.: „A Batthyány-kódex kisebb testvére: A Ráday graduál”, *Magyar Nyelv* LIX (1963) 24–29.; uő.: „Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn”, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* VIII (1963) 159–163.; uő.: „Méliusz égendája és himnológiai tevékenysége”, in *A II. helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Budapest 1967. 335–391. [Studia et acta Ecclesiastica II]; uő.: „Néhány megjegyzés Huszár Gál most megtalált énekeskönyvéről”, *Református Egyház* XXVIII (1976) 174–175.; uő.: „Megifjodó öreg graduálok”, *Confessio* II (1978) 4. sz. 68–78.

²⁵ Benedek Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. H. n. 1971.; Pásztor János: „Evangélikus-református istentisztelet a XVI. században”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 31–37.

8) A II. Vatikáni Zsinat után a római katolikus egyházban általánossá vált a gyakorlat, mely szerint a liturgiát anyanyelven végzik. Magyarországon az új katolikus énekeskönyv szerkesztésekor figyelembevették és felhasználták a XVI. századi antifóna- és himnuszfordításokat. Tulajdonképpen itt kapcsolódik össze újból a kutatás a gyakorlati alkalmazással.

9) A XX. század második felében az irodalomtörténészek ismét belefoglalták összefoglaló munkáikba, tanulmányaikba, bibliográfiák összeállításába vagy szövegkiadásokba a protestáns graduálokat. Így kapott nagyobb teret Horváth Jánosnak a reformációról írt könyvében²⁶ a Batthyány graduál, mint a legelső (helyesebben: legelsőnek vélt) kéziratos graduál. Klaniczay Tibor mindenekelőtt az anyanyelvű fejlődést tekintve vizsgálta az énekeskönyvek tartalmát,²⁷ Pirnát Antal pedig a magyar irodalom történetébe ágyazta a graduál mint liturgikus könyvműfaj problematikáját.²⁸ A kéziratos graduálok rövid, összefoglaló leírását kaptuk meg Stoll Béla bibliográfiájában,²⁹ majd a nyomtatványokról készült bibliografikus munkában a Huszár Gál énekeskönyv részletes tartalmát.³⁰ A faksimile kiadásokkal néhány nyomtatott graduál vagy a graduál anyagával szoros kapcsolatban álló forrás is hozzáférhetőbbé vált,³¹ bár a Huszár Gál énekeskönyvek hangjegyes tételei a kulcsrakás bizonytalansága és a nyomtatás pontatlansága (vagy a tökéletlenül átvett forrás) következtében továbbra is értelmezésre szorulnak.

A graduálok verses tételeinek vizsgálatához jelentősen hozzájárult a szegedi Egyetem munkacsoportjának repertórium, melyben a XVI–XVII. század verses szövegeit gyűjtötték össze, valamint különböző szempontok szerint rendszerezték és értékelték. Eddig a XVI. századi versek, köztük a graduálhymuszok gyűjteménye jelent meg,³² nemcsak a XVI. századi forrásokból, hanem a XVII. századi továbbélést is végigkövetve.

²⁶ Horváth János: *A reformáció jegyében*. Budapest 1957.

²⁷ Klaniczay Tibor: „A magyar reformáció irodalma; Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv”, in *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest 1961. 64–150., 151–182.

²⁸ Varjas Béla: „A reformáció énekirodalma”, in *A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest 1964. 311–382. [A magyar irodalom története I. Szerkesztette: Klaniczay Tibor]; továbbá Pirnát Antal: „A késő-humanista protestáns polgári irodalom”, in *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Budapest 1964. 51–90. [A magyar irodalom története II. Szerkesztette: Klaniczay Tibor]

²⁹ Stoll Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Budapest 1963.

³⁰ *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1. 1473–1600*. Budapest 1971.

³¹ Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret, Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések 1560–1561*. (A kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon.) Budapest 1983. [Bibliotheca Hungarica Antiqua 12]; uő.: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret és imádságok, Komjátí 1574*. (Hubert Gabriella tanulmányával.) Budapest 1986. [Bibliotheca Hungarica Antiqua 13]; *Székely István: Zsoltárkönyv. Krakkó, 1548*. (Szentmártoni Szabó Géza tanulmányával; a faksimile szövegét közzéteszi Kőszeghy Péter.) Budapest 1991. [Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVI]

³² *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données I-II. (Direction: Iván Horváth, assisté par Gabriella H. Hubert.) Paris 1992.

10) Az 1970-es évek vége felé e sorok írója is bekapcsolódott a graduálkutatásba. A kutatási munka megalapozásához néhány év alatt a graduálok és graduál jellegű énekeskönyvek, valamint néhány énekeskönyv tételeiről katalógus készült, mégpedig a következő szempontok figyelembe vételével: a forrás sorrendje, a liturgikus műfajok, az egyházi esztendő ünnepei szerint és egy általános alfabetikus katalógus.³³ Ennek alapján indulhattak el a különböző irányú vizsgálódások.

A legelső tanulmányban az Eperjesi graduál antifónáinak eredetét kutatva osztályoztuk az antifónák magyarra fordításának lehetséges módzatait.³⁴ Az Eperjesi graduálnak mint forrásnak közreadásával³⁵ legizgalmasabb és egyik legértékesebb graduálunk került a nagyközönség elé. Ebben a graduálban a gazdag liturgikus anyag mellett gyülekezeti énekeket is lejegyzetek, azonkívül több mint ötven egyszerű többszólamú tételt (genfi zoltárfeldolgozást, egyszerű kanciótételt, illetve új magyar kompozíciókat). A többszólamú tételeknek és néhány gregorián tétel párhuzamait egyik XVII. század végi német—cseh—latin nyelvű énekeskönyvünkben is nyomon követtük.³⁶

A graduálok másik csoportjából választottuk ki és jelentettük meg néhány évvel ezelőtt a három testvérgraduál közül a Ráday graduált.³⁷ Czeglédy Sándor kutatásaiból³⁸ ugyanis világossá vált, hogy a Batthyány, a Ráday és az Óvári graduál egy írásműhelyből származik. (Íly módon ugyanazt a liturgiát és egyfajta írásmódot három kéziratból, három korabeli másolatból lehet megismerni, ami a liturgiátörténetben páratlan jelenség.) Kisebb tanulmányok keletkeztek a graduálok lejegyzési, helyesírási problémáiról, egy-egy jelentősebb tétellel vagy újonnan előkerült graduáltöredékekkel kapcsolatban.³⁹ A graduálok kialakulására, összeállítására, a graduálirodalom történetére vonatkozó fontosabb források ismertetésére is sor került.⁴⁰

³³ A katalógus az MTA Zenetudományi Intézetének Magyar Zenetörténeti Osztályán található.

³⁴ Ferenczi Ilona: „Az Eperjesi Graduál antifónáinak dallam- és szövegforrásai”, *Magyar Zene* XXIII (1982) 49–69.

³⁵ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. (Közreadja és bevezeti Ferenczi Ilona.) Budapest 1988. [Musicalia Danubiana 9]

³⁶ Ferenczi Ilona — Marta Hulková: „Gemeinsame ein- und mehrstimmige Stücke in dem Gradual von Eperjes und in dem Gesangbuch aus L’ubica (17. Jhd.)”, *Studia Musicologica* XXII (1980) 345–396.

³⁷ *Graduale Ráday saeculi XVII*. (Közreadja és bevezeti Ferenczi Ilona.) Budapest 1997. [Musicalia Danubiana 16]

³⁸ Lásd a 24. jegyzetet!

³⁹ Ferenczi Ilona: „Zenei helyesírás és «variálás» a 16–17. századi graduálokban”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1988. 61–71.; uő.: „«Krisztus feltámadása». Magyarországi egy- és többszólamú adatok a 16–17. századból”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1979. 85–98.; uő.: „A Simontornyai graduál-töredék (17. század második fele)”, *Magyar Zene* XXIX (1988) 256–263.

⁴⁰ Ferenczi Ilona: „Das Psalterium Strigoniense (1515) als eine Quelle der ungarischsprachigen Graduale”, in *CANTUS PLANUS* 1990. Budapest 1992. 579–585.; uő.: „Kísérlet a liturgia egyesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében)”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 21–30.

A 90-es évek közepén a gyakorlati felhasználáshoz is buzdításul jelent meg a XVI–XVII. század legfontosabb graduáltételeiből egy modernizált, átdolgozott összeállítás, az új graduál.⁴¹

*

Hogyan tovább? Milyen feladatai lehetnek a jövőben azoknak, akik a graduálok tartalmával a kutatás vagy a gyakorlati felhasználás céljából foglalkozni akarnak?

1) A himnuszokról készült tanulmány és dallamközlés mintájára folytatni kellene a graduálok további műfajainak összkiadását. A legfontosabb műfajnak, az antifónának feldolgozása és előkészítése már folyamatban van, kiadását a következő évre tervezzük. (Munkánkat nagymértékben megkönnyíti a nemrég megjelent *Monumenta* kötet a magyarországi középkori antifónákkal.)

2) Bár az elmúlt évtizedekben a graduáltételek szövegének és zenéjének eredetét a zenetörténészek és irodalomtörténészek egyaránt vizsgálták, több kérdés továbbra is megválaszolásra vár. Ezek közül talán a legfontosabb feladat annak kiderítése lenne, hogy egy olyan konkrét középkori vagy korabeli (XVII. századi) latin nyelvű —egyházmegyés vagy rendi— forrásra mutassunk rá, mely az adott graduál összeállítására, tételeinek kiválasztására hatással lehetett.

3) Azokból a graduálokból, melyekben a liturgikus tételeket műfaji sorozatokban jegyezték le, meg lehetne kísérelni a korabeli zsolttáros istentiszteletek (és esetleg a főistentisztelet) liturgiájának rekonstruálását.

4) Az átirásban közzétett két graduál (Eperjesi és Ráday) és a facsimile kiadásban megjelent két Huszár Gál énekeskönyv után még néhány jelentősebb graduálforrás közreadásán lehet gondolkodni. Liturgiáját tekintve a legizgalmasabb forrásunk, az 1574-es Huszár Gál énekeskönyv, illetve egyedi antifóna-sorozata miatt a Spáczay graduál, valamint az összefoglaló jellegű Öreg Graduál jöhet leginkább számításba.⁴²

5) A protestáns graduáloknak egy külön csoportját jelentik az unitárius graduálok, melyek tartalmi korlátozottsága (elsősorban ószövetségi vonatkozású szövegek) meghatározza az ünnepek liturgiájának kialakítását. A legutolsó fennmaradt

⁴¹ *Protestáns graduál. Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra.* (Készítette: Ferenczy Ilona és Dobszay László, Bódis Tamás és Farkas Zoltán közreműködésével.) Budapest 1996.

⁴² Nemrég jelent meg CD-n egyik kevésbé jelentős graduálforrásunk, a Csurgói graduál, mely az eredeti oldalakat és azok átirását tartalmazza. A CD Csomasz Tóth Kálmán emlékére készült, aki a retorziós időben Csurgón volt lelkész.

graduálok is unitárius graduálok, mégpedig a XVII. század végéről, az Eperjesi vértörvényszék (1687) utáni időből. Mivel ezeknek a kisebb terjedelmű graduáloknak, a 8–10 kéziratnak és nyomtatványnak a feldolgozása még nem történt meg, szükséges lenne sajátos repertoárjuk számbavétele és liturgikus vizsgálata.

6) A miskolci töredéktől eltekintve első graduálforrásaink, Huszár Gál-énekeskönyvek nyomtatásban jelentek meg. Ezekben a magyar nyelvű gregorián nyomtatásához felhasznált hangjegyek megegyeznek azokkal, melyeket a gyülekezeti énekeknél alkalmaztak. A XVII. században lejegyzett graduálok egy része a magyar középkori kódexek hangjegyírását veszi át,⁴³ másról viszont az idegen környezet hatása is megfigyelhető. Ezeknek a hatásoknak a felmérése, a graduáloknak a hangjegyírás szerinti csoportosítása még hátralévő feladat.

7) Olyan összefoglaló munka készítése, melyben valamennyi lehetséges szempont figyelembevételével kerülnek tárgyalásra a graduálok, azok kialakulása, a graduálokkal kapcsolatos irodalmi adatok értékelése és a kéziratok csoportosítása az Öreg graduál megjelenése (1636) előtt.

8) Ez az utolsó pont tulajdonképpen nem a graduálkutatás jövőbeli történetéhez kapcsolódik, hanem az eddigi kutatások felhasználási lehetőségeit veszi számba. A megvalósításhoz a néhány évvel ezelőtt megjelent *Protestáns graduál* (ld. 41. jegyzet) is segítséget nyújt, mely kettős céllal, iskolai és gyülekezeti alkalmazásra készült. Az istentiszteletek gazdagításához első lépcsőként egy-egy jelentősebb tételt, az ünnepet meghatározó introitust, sequentiát vagy himnuszt lehet választani. Az újonnan megjelent graduálból önálló zsolnáros istentiszteletek, primák, vesperák tartására is lehetőség nyílik. A főistentiszteletnek, az úrvacsorai istentiszteletnek a magyar gregorián liturgikus tételekkel történő részleges helyettesítését igen, de teljes felújítását kevésbé tartjuk kivitelezhetőnek. A protestáns egyházakban ugyanis a gyülekezeti ének jelentőségéből következően a gregorián tételleket betanuló kórus huzamosabb időre nem veheti át (vagy vissza) a gyülekezet funkcióját. Annál inkább alkalmas a magyar nyelvű gregorián az ökumenikus istentiszteletek liturgiájának kialakítására.

Bár a magyar nyelvű protestáns graduálok kutatási területe lényegesen szűkebb, mint a középkori latin nyelvű liturgikus könyveké, a megközelítés módja sokkal szerteágazóbb: nemcsak zenetörténeti, egyháztörténeti, liturgiai és paleográfiai, hanem irodalomtörténeti, verstani, nyelvészeti, helyesírástörténeti vizsgálatokra is lehetőséget kínál.

⁴³ Néhány graduál hangjegyírásának elemzése megtalálható Szendrei Janka: *Középkori hangjegyírások Magyarországon* c. könyvében (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4., Budapest 1983).